

УДК 261.6

Л. М. Шугаєва,

доктор філософських наук, професор
(Рівненський державний гуманітарний університет)

ПРАВОСЛАВНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ: ІСТИННО ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

Стаття присвячена аналізу генези і віросповідних засад Істинно православної церкви й Істинно православних християн. У роботі увага акцентується на антитоталітарних виявах, перспективах розвитку Істинно православних церков у контексті суспільних трансформацій. Автор наголошує на тому, що немає єдності і в середовищі самої ІПЦ і робить спробу з'ясувати причини, за якими громади ІПЦ не можуть або ж не бажають функціонувати єдиним цілим.

Розкол як явище культурно-історичне не належить винятково історії Росії і Російській Православній церкві, оскільки прикладів існування нелегальної християнської церкви за всю історію християнства можна виявити чимало. Крім добре відомого розколу, який називається старообрядницьким, історія Православної церкви ХХ ст. зазнала розколів, які стали відомі під назвами "Істинно православна церква", "Істинно православні християни". Термін "Істинно православна церква" у богословській і науковій обіг уперше був введений у 1928 р. владикою Йосипом (Петрових), термін "Істинно православні християни" – архієпископом Андрієм Ухтомським.

Головним чинником, своєрідною реакцією виникнення і становлення релігійних об'єднань Істинно православної церкви (далі – ІПЦ) й Істинно православних християн (далі – ІПХ) стало утвердження радянської влади і лояльне ставлення до неї Православної церкви. Частина парафіян Православної церкви, в силу сформованого світогляду, не могла прийняти і не прийняла ідеології світобачення нової влади. Усі засоби пропаганди ІПЦ, а згодом й ІПХ були спрямовані на відновлення дореволюційного статусу Православної церкви і заперечення насильницької ідеології атеїстичного державного тоталітаризму. Виникнення ІПЦ, а дещо пізніше – ІПХ започаткувало розкол у лоні Православної церкви. Істинно православні не заперечували традиційну Православну церкву. Вони заперечували тільки сергіянську церкву, яка стала на службу атеїстичній державі.

Для з'ясування нинішнього становища ІПЦ в Україні і перспектив його розвитку, ми повернемося до переломного моменту в історії Православної церкви ХХ ст. – проголошення Декларації митрополита Сергія (Страгородського). У результаті формальна легалізація Православної церкви змусила її керівництво погодитися на повний контроль державних органів над внутріцерковним життям.

Митрополит Сергій (Страгородський) стверджував, що проголошена в Декларації вимога лояльності до радянської влади необхідна заради збереження правонаступництва православ'я. Він і його прихильники сподівалися, що компроміс із радянською владою зможе зупинити репресії проти духовенства і пастви.

Декларація і наступна політика митрополита Сергія викликала принциповий розкол у середовищі духовенства Православної церкви. Значна частина архієреїв з парафіянами рішуче відмовилася від духовного спілкування з митрополитом. Масові ж арешти опозиційного духовенства і віруючих наочно продемонстрували неможливість союзу із радянською владою.

У період з 1937 р. по 1938 р. в державі була розгорнута масштабна операція по тотальному знищенню духовенства і віруючих Православної церкви, незалежно від міри їх лояльності або співробітництва з радянською владою.

З приводу політики митрополита Сергія не існує єдиної точки зору, навіть такий авторитетний православний богослов, як Д. Поспеловський, стверджує, що Декларація митрополита Сергія в основному продовжила лінію патріарха Тихона і дозволила частково зберегти організаційну структуру Православної церкви [1: 325-329].

Частина опозиційного Сергію духовенства пропонувала замість адміністративного централізованого єдинства Православної церкви перейти на самоуправління єпархій і парафій, але для багатьох цей шлях вважався безвихідним.

Представники сучасної Істинно православної церкви заявляють, що хоча митрополит Сергій і зберіг організаційну структуру церкви, але не зберіг чистоту і праведність православної віри, а відтак не лише про об'єднання, а і про будь-які контакти із "сергіянською", тобто Російською Православною церквою, мови бути не може.

На нашу думку, така позиція ІПЦ є принциповою, але може бути і не остаточною. Прикладом трансформації поглядів на питання об'єднання з Російською Православною церквою є події травня 2007 р., коли у Москві патріарх Московський і всія Русі Олексій II і першоієрарх Російської Православної церкви за кордоном Лавр підписали Акт про канонічне спілкування.

Для того, щоб усвідомити сакральний зміст цієї події, необхідно пригадати деякі історичні події. Після того як наприкінці 1920 р. майже два мільйони громадян радянської Росії, які не прийняли радянську владу, змушені були емігрувати за кордон, митрополит Київський Антоній

(Храповицький) скликав у Константинополі Перший закордонний Архієрейський Собор, в якому брали участь 34 єпископи. Собор заснував вище церковне управління за кордоном, яке обрало Архієрейський синод на чолі з Антонієм (Храповицьким). У 1921 р. вище церковне управління за кордоном на запрошення Сербського патріарха Димитрія переїхало до Сербії, де у кінці 1921 р. у Сремських Карловцях відбувся Перший Закордонний російський церковний собор, який вважається засновником Російської Православної церкви за кордоном. Чому возз'єднання Російської Православної церкви відбулося саме у 2007 р.? Адже спроби до об'єднання були і в радянські часи. Московський Патріархат неодноразово (у 1945, 1974 і 1988 роках) звертався до Закордонної церкви із закликом до возз'єднання. Не отримуючи відповіді, Російська Православна церква іноді йшла на різкі кроки стосовно Зарубіжної церкви, звинувачуючи її у розкольніцтві, в ізоляції від всього православного світу. У відповідь Російська Православна церква за кордоном продовжувала піддавати анафемі Московський патріархат.

Коли радянський період історії Росії завершився, здавалось б, що всі політичні перешкоди на шляху об'єднання церков були зняті. Однак Зарубіжна церква продовжувала не визнавати Російську Православну церкву. У 1990 р. Архієрейський Собор Російської Православної церкви за кордоном у Джорданвілі (США) прийняв рішення про створення на території СРСР єпархій і парафій Зарубіжної церкви, паралельних церковним структурам Російської Православної церкви.

У 2003 р. патріарх Олексій II звернувся до всієї російської православної еміграції з посланням, в якому запропонував об'єднати в єдину церковну структуру всі єпархії, общини і монастирі російського походження і традиції. У цьому ж році президент Російської Федерації зустрівся з митрополитом Лавром у Нью-Йорку і передав йому запрошення Олексія II відвідати Росію.

Саме нью-йоркська зустріч і наступний візит митрополита Лавра до Москви у травні 2004 р. відіграли визначальну роль у справі примирення двох церков. Закордонні архієреї були переконані російським президентом, що світська влада більше не є гонителем церкви. Володимир Путін, до деякої міри, став гарантом переговорів по об'єднанню церков, які розпочалися у 2004 р.

Присутність російського президента на урочистому підписанні Акту про канонічне спілкування і першої спільної літургії ієрархів Російської Православної церкви і Російської Православної церкви за кордоном цілком закономірне. Таким чином Володимир Путін забезпечив собі політичний імідж об'єднувача Церкви.

Перед об'єднанням державного значення виявилось неістотним те, що Російська Православна церква Московського патріархату бере участь у роботі Всесвітньої ради Церков. IV Всезакордонний Собор 2006 р. фактично закликав Російську Православну церкву вийти з єкуменічного руху, який об'єднує різні християнські конфесії. Однак Московська патріархія не поступилася з огляду на те, що це послабить позиції Російської Православної церкви у християнському світі і зміцнить позиції Константинопольського патріарха, який бере активну участь в єкуменічному русі. Питання про єкуменізм так і не було однозначно вирішене в ході спільних комісій, однак керівництво обох церков заявило, що дискусії будуть продовжуватися. Поки ж на невизначений час після підписання акту про канонічне спілкування єдина Російська Православна церква займає подвійну позицію по відношенню до єкуменічного руху, коли її одна частина готова спілкуватися з католиками і протестантами, а друга – ні.

Що ж стосується істинно православної церкви, то в роботі того ж таки Архієрейського Собору Російської Православної церкви за кордоном, у Джорданвілі, брав участь і єпископ Лазар (Журбенко), який до перших років ХХІ ст. окормлював Одеську єпархію ІПЦ. До підписання Акту про канонічне спілкування між Російською Православною церквою і Російською Православною церквою за кордоном між ІПЦ і Закордонною церквою не було принципів розбіжностей у віросповідних засадах. Різниця полягала лише в адміністративній структурі.

Під час бесіди з протоієреєм Олексієм, який є очільником громади Російської істинно православної церкви за кордоном у м. Києві, у червні 2007 р. нами з'ясовано, що він, і в його особі громада вкрай негативно поставилися до підписання Акту про канонічне спілкування між Російською Православною церквою і Російською Православною церквою за кордоном. Причинами такої реакції на підписання документа і проведення спільної літургії, стали звинувачення Російської Православної церкви Московського патріархату у розколі православ'я в 20-х роках ХХ ст., а також у "сергіянській і єкуменічній ересі". На думку Отця Олексія, Православна церква (мається на увазі РПЦ МП), яка не здійснила обряду покаяння перед своїми духовними ієрархами, духовенством і парафіянами за трагічні помилки минулих десятиліть, є безблагодатною, що унеможливує будь-яке спілкування з нею. Крім того, він висловив думку, яку ми цілком підтримуємо, що підписання Акту про канонічне спілкування між двома церквами є подією політичної ваги, яка була покликана продемонструвати світу зацікавленість російського президента в об'єднанні Православних церков, створенні єдиного Російського православного центру як охоронця національних традицій і духовності народів Росії.

Водночас, як видно і нами вже наголошено, немає єдності і в середовищі самої ІПЦ. Ми спробуємо з'ясувати причини, за якими громади ІПЦ не можуть або ж не бажають функціонувати єдиним організмом.

За своєю структурою сучасна істинно православна церква є об'єднанням декількох течій і груп. Найпотужнішою з них є геннадієвська (поздєєвська), заснована єпископом Серафимом (Поздєєвим), за ствердженнями його прихильників, рукоположеним самим патріархом Тихоном. Оскільки документи, які підтверджують цей факт, не збереглися, то Російська Православна церква за кордоном не визнає цієї гілки ІПЦ. Від геннадієвської гілки відколотася ісакієвська група, що займає більш жорстку позицію стосовно Російської Православної церкви. В Україні та Білорусії існує лазарівська група (послідовники Лазаря Журбенка) ІПЦ, яка підтримує тісні контакти з Російською Православною церквою за кордоном. Одна група ІПЦ перебуває в юрисдикції Істинно православної церкви Греції, котра дотримується старого стилю. На території Сибіру створена автономна Сибірська митрополія ІПЦ, глава якої призначається Українською Православною церквою Київського патріархату.

На підставі наших спостережень можна зробити висновок, що догматика і культ істинно православної церкви в своїх головних рисах мало змінилися і залишилися традиційно православними. Якихось істотних нововведень не відбулося. Широко практикується причастя, молитви є традиційно православними, вшановуються всі без винятку свята Православної церкви [2: 1-2].

Особливості культу ІПЦ полягають в тому, що деяким сторонам православ'я і православного культу через специфічні умови діяльності надається надзвичайно важливе значення. Такими є чернецтво і обряд покаєння.

Однією із особливостей ІПЦ було і є те, що, зберігши в принципі інститут церковних ієрархів, вона як керівників визнавала лише рукоположених священників тихонівського спрямування. Саме ця особливість, на нашу думку, і призвела до розбіжностей в середовищі ІПЦ. Прихожани ІПЦ, які належать до Одеської єпархії і підкорялись Лазарю (Журбенку), а тепер окормлюються Гермогеном, вважають, що митрополит Віталій був рукоположений представниками сергіянства і як такий не має права очолювати Істинно православну церкву. Отже, на наш погляд, віросповідного конфлікту між Руською істинно православною церквою і Російською істинно православною церквою немає. Ми маємо дві адміністративно різні структури.

Рукоположених священників тихонівського напрямку стає дедалі менше, а тому перед ІПЦ гостро стоїть кадрова проблема. У зв'язку з цим в Одесі у 2002 р. відкрито заочну духовну семінарію ІПЦ, де водночас навчається до 40 осіб з усього СНД, але це поки що не є вирішенням проблеми.

Саме через належність до тихонівського напрямку дуже помітною є акцентція на єдиноістинності і благодатності Істинно православної церкви.

І хоча ІПЦ вийшла із підпілля, вона принципово не бере участі в жодних політичних рухах і кампаніях. Головний принцип, яким керується ІПЦ, – збереження чистоти істинного православ'я і внутрішньої свободи Церкви від руйнівних впливів "стихій світу цього". Члени ІПЦ не беруть участі в голосуванні до рад різних рівнів. У бесідах з прихожанами авторка цікавилась їх ставленням до сучасної державної влади: чи є якісь істотні зміни порівняно із ставленням до колишньої радянської державної влади. Відповідь була такою: комуністична влада була богоборницькою, а сучасна є безбожною. Тобто позиція ІПЦ у ставленні до влади практично не змінилася. Державну владу як таку вона не визнає, хоча всі прихожани ІПЦ є законслухняними громадянами [2: 3].

Сучасні громади ІПЦ порівняно з протестантськими громадами є нечисленними, як правило, складаються із 5-7 сімей; члени громад добре обізнані з основними віросповідними принципами, знають порядок обрядів і таїнств, добре ознайомлені з церковно-релігійною літературою, а також історичною літературою, в якій йдеться про розвиток РІПЦ і РПЦ. Прихожани ІПЦ виявляють інтерес до літератури з історії України і Росії. Проте, значна увага приділяється життю подвижників церкви, подіям містичного характеру, чудотворним іконам. Як і раніше, ІПЦ вважає канонізацію Миколи II законною. У переважній більшості приходів ІПЦ, зокрема в Києві, після закінчення літургії прихожани виконують гімн Російської імперії "Боже, царя бережи". Наші спостереження дають можливість говорити про те, що виконання гімну прихожанами свідчить не стільки про монархічні настрої ІПЦ, скільки про збереження внутріцерковної традиції. Так, наприклад, із 35 опитаних прихожан Свято-Іоаннівської громади м. Києва лише 5 могли дати чітке пояснення стосовно терміна "монархія" і відповісти на запитання: хто такий Микола II. Отже в еволюції монархічних принципів і поглядів ІПЦ прослідковується значна трансформація.

Середній вік прихожан ІПЦ – 30-40 років, що свідчить про те, що в громади вони прийшли самостійно, керуючись світоглядними міркуваннями. Усі члени громад мають середню спеціальну або вищу освіту. Так, прихожани ІПЦ м. Чернігова всі без винятку мають вищу освіту.

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. "Про додаткові заходи по відновленню справедливості у відношенні жертв репресій, що мали місце у період 30-40-х і 50-х років" повністю реабілітував засуджених членів ІПЦ. Саме цей указ став поворотним моментом у діяльності ІПЦ:

відтоді починається відродження її приходів, яке триває і донині. Для сьогоденної ІПЦ характерним є відновлення не лише раніше діючих приходів, а й створення нових. Так, наприклад, у кінці 2005 р. у м. Вінниця виникла громада ІПЦ, яка відкололася від ортодоксальної Православної церкви. Прихожани цієї громади пояснили авторці, що якщо створення і виникнення ІПЦ було обумовлене неприйняттям політики митрополита Сергія і богоборської держави, то виникнення нової громади пояснюється тим, що Православна церква не виконує свою місію духовного пастиря, вона все більше політизується, комерціалізується і порушує православну традицію. Для збереження чистоти православної традиції частина православних прихожан м. Вінниці вирішила перейти під юрисдикцію Руської істинно православної церкви. Таке явище стало можливим, на нашу думку, з двох причин. Першою причиною є криза Православної церкви, про яку вже відверто говорять і її власні духовні ієрархи. Другою причиною є те, що бажання зберегти чистоту православ'я змушує прихожан шукати інші організаційні форми. Варто зазначити, що нинішні прихожани ІПЦ переконані у міцності і вірності своєї віри, а тому називають свою церкву ортодоксальною, а Православну церкву – офіційною.

Крім Києва, Чернігова, Сімферополя, Севастополя, Ялти громади ІПЦ діють у Донецьку і Донецькій області, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Одесі і Одеській області, Сумській і Херсонській.

Якщо говорити про перспективи розвитку ІПЦ, то вони цілком очевидні. Висловлюється переконання, що сергіянство неминуче буде мімікрувати, фарисействувати, лжесвідчити і наступати. Позиції Московської Патріархії будуть зміцнювати лідери держави, їм так само, як "генсекам" при тоталітаризмі, потрібна церква для політичного і душевного комфорту. Відтак, примирення між Російською Православною церквою й Істинно православною церквою у перспективі не передбачається, а це, в свою чергу, обумовлюватиме поглиблення розколу, виникнення нових громад ІПЦ.

Не припинили свою діяльність й істинно православні християни. Найбільша кількість громад ІПХ зосереджена у Харківській області. Є громади ІПХ у Луганській і Сумській областях і одна громада діє у с. Гільча Здолбунівського району Рівненської області. Для ІПХ характерним є заперечення лише сучасної їм Православної церкви, яке супроводжується вшануванням й ідеалізацією тихонівської церкви. Заперечення канонічності діючої Православної церкви включає в ІПХ невизнання сучасного православного духовенства, а також відмови від здійснюваних ним таїнств. У той же час віросповідні основи Православної церкви ІПХ поділяють повністю.

На пострадянському просторі істинно православні християни не представляють єдиної конфесії і складаються із самостійних груп: єноховці, буєвщина, васильовці, євламπίєвці, ерофеевці, істинно православні християни – мовчуни, козловське підпілля, Липецькі істинно православні християни, масаловці, михайлівці, миколаєвці, вірний шлях до спасіння, ревнителі церкви, самаряни, стефанівці, федорівці. Тільки на території Російської Федерації їх чисельність на кінець ХХ ст. становила близько 200 тисяч осіб.

ІПХ – релігійне утворення, яке визнає догмати православного віровчення, але протиставляє себе сучасній Православній церкві як єдиного і монопольного правонаступника, носія "святої православної апостольської соборної церкви".

У бесідах з прихожанами ІПЦ ми з'ясували, що вони сприймають ІПХ як секту всередині своєї церкви; щось на зразок безпопівства у старообрядництві, тобто не вбачають в ІПХ самостійного релігійного об'єднання.

З самого початку свого виникнення кожна громада ІПХ називала себе "возлюбленою сім'єю во Христі", а її члени "возлюбленими братами і сестрами во Христі". На чолі такої "сім'ї" знаходився її організатор – "старший брат", рідше "старша сестра", які керували щоденними молитвами і бесідами віруючих. Тобто, з самого початку їх виникнення, очолювати громаду могла людина, для якої духовний сан був не обов'язковим. Але на початку 80-х років на Харківщині, серед членів ІПХ, розпочався рух, який отримав назву "серафимівців" по імені отця Серафима. Члени цього руху дійшли висновку, що релігійна община не може існувати без духовенства. Але таких громад ІПХ на сьогоднішній день незначна кількість. Більшість громад ІПХ духовенства не сприймають принципово.

Громада ІПХ у с. Гільча Здолбунівського району Рівненської області є зразковою для розуміння ІПХ. За результатами наших спостережень, ІПХ визнає існування триєдиного Бога – Отця, Сина і Святого Духа. Але уявлення ІПХ про Бога-Сина і Бога-Духа Святого дещо відрізняються від відповідних уявлень Православної церкви. Зокрема, у бесіді з авторкою прихожани громади намагались довести, що Бог-Син може безпосередньо, без допомоги священників, спілкуватися із "слугами Божими", тобто членами громади ІПХ, а Бог-Дух Святий може самостійно освячувати благодаттю природу – озера, гаї, каміння, а також оселі істинно віруючих, і нарешті, вселяється в окремих віруючих, які стають тим самим "божими провидцями". Отже, у віровченні ІПХ зберігся послідовний містицизм.

У центрі релігійного світогляду ІПХ стоїть ідея настання ери Антихриста, кінця світу і другого пришествя на Землю Христа. У радянські часи, коли формувались віросповідні основи релігійного об'єднання ІПХ, під Антихристом розумілась атеїстична радянська влада. Для ІПХ ця ідея була визначальною у боротьбі з радянським тоталітаризмом. Результати бесід із прихожанами с. Гільча

привели нас до висновку, що хоча ідея Антихриста залишається провідною в релігійній ідеології ППХ, але зміст її змінився. Прихід Антихриста тепер зв'язується з якимись екологічними, техногенними катастрофами або ж економічними кризами.

У свідомості багатьох Істинно православних християн змінюється розуміння добра, зла, гріха. Так, якщо ще у 80-ті роки ХХ ст. вступити до колгоспу, проголосувати, вступити в громадську організацію вважалося великим гріхом, то тепер (хоча й надалі співробітництво з владою, участь у виборах, співпраця з громадськими організаціями) вважається гріхом, але не висовується на перший план, а часто й піддається сумніву. І якщо раніше в істинно православному християнстві вищою добродійністю і найбільшою заслугою перед Богом були войовничість щодо Антихриста і невизнання законів радянської влади, то сьогодні дедалі більший акцент робиться на традиційні моральні цінності.

Зміни змісту поняття про Антихриста спричинили зміну і побутового життя. Якщо раніше вживання м'ясної їжі, бакалійних продуктів, носіння фабричного одягу оголошувалось "знадою" Антихриста, то зараз це не має жодного значення. М'ясну їжу не вживають лише під час постів, які в ППХ співпадають із постами Православної церкви.

Починаючи з кінця 60-х років ХХ ст., поступово змінюється ставлення членів ППХ до суспільного життя: їх діти починають відвідувати школу, навчатися у середніх спеціальних закладах, рідшою стає відмова від праці на державних підприємствах або ж у колективних господарствах.

Сьогодні громади ППХ, як і раніше, складають люди, які у переважній своїй більшості зайняті сільськогосподарською працею. Їхній освітній рівень нижчий, ніж у членів ІПЦ, але переважно всі мають середню або середню спеціальну освіту.

Попри лояльне ставлення до сучасної їм української держави, члени ППХ називають її безбожною і цим відмовляються від громадського життя, зокрема від участі у виборах до рад різних рівнів.

Відтак, після жорстоких гонінь і репресій з боку радянської влади Істинно православні християни не лише вистояли, але й зберегли свої віросповідні основи і практику, які були змінені з урахуванням колізій сучасного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – М. : Республика, 1995. – С. 325–329.
2. Дело о Всесоюзной контрреволюционной организации ИПЦ. – Галузевий державний архів СБ України. – Ф. 13. – Спр. 387. – арк. 1–2.

Матеріал надійшов до редакції 06.06. 2011 р.

Шугаева Л. Н. Православные трансформации: Истинно православная церковь.

Статья посвящена анализу генезиса и вероисповедных принципов Истинно православной церкви и Истинно православных христиан. В работе внимание акцентируется на анти-тоталитарных проявлениях, перспективах развития Истинно православных церквей в контексте общественных трансформаций. Автор подчеркивает, что нет единства и в среде самой ИПЦ и пытается выяснить причины, по которым общины ИПЦ не могут или не желают функционировать единым целым.

Shugayeva L. N. The Orthodox Transformations: True Orthodox Church.

The article analyzes the genesis and the confessional foundations of the True Orthodox Church and Orthodox Christians. The attention is drawn to the anti-totalitarian manifestations, the development prospects of the True Orthodox churches in the context of the social transformations. The author stresses that there is no unity in the environment of the True Orthodox Church and attempts to find out the reasons why the communities are unable or unwilling to operate as a single entity.